

ВПЛИВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ: ЗАРУБІЖНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Реформи, які проводяться в нашій державі, докорінно змінили правову свідомість усіх верств українського суспільства. Складні, неоднозначні процеси трансформації безпосередньо відобразилися на стані й розумінні права, законності, правопорядку, законотворчої практики, прав і свобод людини й громадянина, на правосвідомості. Поступово руйнується соціальна система виховання й навчання дітей та молоді. Структура шкільної освіти, що колись була кращою у світі, деградує.

На сьогоднішній день в Україні зруйновано марксистсько-ленінську ідеологію, але адекватної їй заміни, на жаль, не знайшлося. Стало очевидним, що більшість державних і громадських структур через різні обставини виявилися не готовими вийти на провідні ролі в роботі з протидії криміналізації неповнолітніх.

Злочинність серед дітей та підлітків як трагічний симптом розчарування, сумнівів і безвір'я залишається на високому рівні. Лише у 2008 році в Україні було зареєстровано 15846 злочинів, учинених неповнолітніми або за їх участю. З них: умисних вбивств – 137, тілесних ушкоджень – 226, зґвалтувань – 84, розбоїв – 652, грабежів – 2621, крадіжок – 6353. Деякі злочини, учинені неповнолітніми, вражають своєю жорстокістю й цинізмом.

Динаміка злочинності неповнолітніх дає підстави прогнозувати її реальне збільшення. Статистика, факти, спеціальні дослідження наочно показують, що підліткова злочинність в Україні активно прогресує.

Станом на 1 листопада 2008 року в слідчих ізоляторах та кримінально-виконавчих установах закритого типу Державної кримінально-виконавчої служби України знаходився 146,3 тис. ув'язнених та засуджених громадян. На обліку кримінально-виконавчої інспекції перебуває 140,3 тис. осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням та засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі (виправні роботи, громадські роботи, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності), з яких 5,5 тис. неповнолітніх.

За минуле століття злочинність значно збільшилася. Щорічно у світі реєструється до 450—500 мільйонів злочинів на 6 млрд. населення. Це близько 8 тис. діянь на 100 тис. населення. Реальна злочинність, по меншій мірі, удвічі вища. У деяких європейських мегаполісах нині реєструється до 16 тис. і більше злочинів на 100 тис. населення. Разом з тим, масштаб латентної (незаявленої, неврахованої, невстановленої) злочинності співвідносний з реєстрованою, а в Україні він багатократно вищий.

Домінуюча мотивація різних видів злочинної поведінки утилітарна: користь, влада, помста, секс та інша особиста вигода. Сутність спонук не змінилася з біблейських часів, лише спростилася. Історик Ж.Е. Ренан понад сто

років тому зробив висновок, що основною тенденцією у світі буде прагнення «замінити в усьому моральні вигоди матеріальними» [1]. Питома вага користі в злочинній поведінці досягає апогею – 80—90% і більше. Процес «окористування» суспільних (економічних, соціальних, політичних) відносин продовжується. Користолюбність, дикість і примітивність людської поведінки, як і в минулі віки, залишається нормою земного буття і в нашу епоху, яка претендує на цивілізовану. Надії людства на те, що прогрес, який базується на науково-технічному, демократичному, соціальному та економічному розвитку, призведе до облагородження моралі, практично не виправдовуються, і не лише в нашій країні.

Злочини убогості, жебрацтва, бідності й слабо адаптованих до життя людей легко потрапляють у жорнова правоохоронних органів, а злочинність влади, багатства й інтелекту майже не значаться в орбіті діяльності тих же правоохоронних органів. Хоча саме в цій сфері завдається колосальна матеріальна, фізична й моральна шкода, руйнується віра в демократію, економічні й політичні реформи, підривається довіра до закону, влади й держави.

Сьогодні проблеми формування й розвитку правосвідомості особистості, цілеспрямованого управління цим процесом знаходяться в центрі уваги юристів, соціологів, педагогів, психологів, філософів.

Особливу значущість для розуміння сутності, змісту й структури правосвідомості мають праці юристів (С.С. Алексєєва, Є.А. Беланова, Н.Ш. Гранат, К.Є. Ігошева, С.В. Горенка, Є.О. Лукашової, В.С. Нерсесянця, І.Ф. Фарбера та ін.). Суттєвий внесок у розробку проблем формування правової культури зробили В.І. Каменська, А.Р. Ратінов, А.П. Семітко. Правова свідомість під різним кутом зору розглядалася рядом психологів і соціологів, які вивчали причини відхилень у розвитку свідомості неповнолітніх правопорушників. Особливості формування правосвідомості окремих категорій молоді розкрито в роботах С.О. Батової, С.В. Горенка, А.Б. Козловського, І.Ф. Рябка та ін. Вітчизняна теорія і практика правового виховання відображена в працях Г.П. Давидова, В.М. Обухова, В.Г. Подзолкова, Є.В. Татаринцевої. Ефективному правовому вихованню учнівської молоді присвячені розвідки В.В. Альхіменко, І.Ф. Рябка, Г.І. Щукіна та ін.

Ще в 1903 році голова Комітету міністрів Росії граф С.Ю. Вітте (1849–1915) зазначив: «Горе країні, яка не випестувала у своєму народі повагу до закону і власності, а навпроти, установила різноманітні форми колективної власності, не визначеної належним чином у законі... У такій країні рано чи пізно можуть трапитися такі печальні події, які раніше були невідомі» [2].

Протягом тривалого часу для суспільства в цілому були й залишаються актуальними завдання щодо викорінення злочинності, виховання законослухняної особистості. Людину виховує сім'я, школа, суспільство. Здатність сім'ї ефективно функціонувати вважається вирішальною в попередженні правопорушень. Дитяча неслухняність, нечесність та інші форми антисуспільної поведінки є важливими показниками подальших правопорушень. Водночас не лише в сім'ї закладаються основи поведінки людини. Становище сім'ї в суспільстві залежить від політики держави. Але в кінцевому рахунку, які б

суб'єктивні причини не наводилися, у злочині, який вчиняє людина, винна вона сама. Оскільки, напевно, погано знає право, не поважає закони, нечесна, погано вихована. Тому необхідна діяльність з правової просвіти, правового виховання людей, ліквідації юридичної безграмотності.

З досвіду людства відомо, що в унітарних державах, а саме такою, згідно з Конституцією, є Україна, однією з найпотужніших сил у розбудові державності стає національна правосвідомість громадян, які мають право на набуття необхідного їм мінімуму правових знань. Це право забезпечується розгалуженою мережею загальних та спеціалізованих навчально-виховних закладів незалежно від форм власності, широким правовим інформуванням населення через культурно-освітні установи та засоби масової інформації (далі – ЗМІ).

Одним з вирішальних чинників виховання сучасної молоді є чинник зовнішнього середовища. Причому особливу роль відіграють ЗМІ, які здійснюють суттєвий вплив на становлення правосвідомості неповнолітніх.

Значення ЗМІ в житті сучасного суспільства важко переоцінити. У середині ХХ століття розпочався бурхливий розвиток інформаційних технологій, який заклав основу формуванню суспільства нового типу – інформаційного.

Варто відзначити, що вплив ЗМІ на людину починається з раннього віку й продовжується все життя. По суті в сучасному світі ЗМІ взяли на себе значну частину функцій з формування свідомості людей, виховання їх поглядів, ідей, звичок тощо. Людина, яка раніше не зустрічалася з тією чи іншою проблемою, завдяки можливостям ЗМІ змогла познайомитися з найрізноманітнішими проявами суспільного життя, скласти про них певну уяву і сформувати до них відповідне ставлення.

Перші дослідження негативного впливу ЗМІ на поведінку людини були проведені ще в 60-х роках минулого століття. Так, комісія парламенту США за вивченням впливу телебачення на дітей і юнаків дійшла висновку про те, що телебачення прищепляє дітям такі моральні й соціальні цінності, які несумісні з нормами цивілізованого суспільства [3]. Аналогічної точки зору дотримуються й фахівці Італійського центру досліджень (Eurispes), які стверджують, що сьогодні 12 млн. зразків дитячих порнографічних зображень є доступними не лише в Інтернеті, але й на телебаченні.

Останнім часом у кримінологічній літературі все частіше зустрічається точка зору про вплив ЗМІ, насамперед, телебачення й кіно в культивуванні серед молоді «злочинної ідеології». Здійснюється нагнітання страху перед злочинністю на фоні інформації сповненої жаху, часто далекої від реальної дійсності.

Неконтрольована свобода ЗМІ, яка почалася наприкінці 80-х – на початку 90-х років, призвела до того, що інформація, що передається ними, стала нести в собі суттєвий негативний потенціал. Діяльність правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю значною мірою стала подаватися однобічно й оцінюватися негативно. Особи ж, які вчинили протиправні вчинки, навпаки, стали головними й нерідко позитивними героями передач і публікацій.

За результатами опитування, проведеного у 2007 році фахівцями лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання АПН України, те-

лебачення – основне джерело інформації про підліткову злочинність. Такої думки дотримуються 81% законослухняних підлітків, 62% умовно засуджених і 50% неповнолітніх засуджених. Працівники правоохоронних органів у своїй діяльності також ураховують вплив ЗМІ на стан підліткової злочинності, однак більше схильні довіряти службовим джерелам інформації. У той же час, більшість експертів (77,4%) дотримується думки, що сучасні ЗМІ, особливо телебачення, скоріше сприяють, ніж перешкоджають росту злочинності.

На думку майже 90% французів і такої ж кількості німців, бельгійців, італійців, усі біди з дітьми трапляються з вини «блакитного екрана». Європейське товариство захисту дітей підрахувало, що у фільмах і передачах по всіх європейських каналах щогодини показують не менше 20 вбивств і правових злочинів. Але наше телебачення (українське і російське), яке стало суто комерційним, переступило цю статистику. Так, згідно з газетними даними, тільки за один день столичні телевізійні канали показали 160 бійок, 202 вбивства, 6 пограбувань, 10 статевих сцен та іншу вульгарність [4]. Оскільки підлітки проводять у середньому від 3 до 4 годин на день біля екрана телевізора, то можна уявити силу впливу на дитячу психіку.

Починаючи з листопада 2002 року до вересня 2007 року на вітчизняному телебаченні спостерігався лютий кримінал у кінофільмах (серіалах): «Бригада», «Марш Турецького», «Агент національної безпеки», «Кріт» та багато інших. Відмінна риса цих кінофільмів – відхід від реального життя й соціальних мотивів, а також накладання західного типу поліцейського, узятим з художньої реальності, на наш вітчизняний реальний типаж.

Кримінальні картини, які безперервно транслюються по телебаченню, на сторінках Інтернет, показують те, що існує в реальній злочинній дійсності, і це викликає масовий інтерес. Популярність бандитських бойовиків перебуває на одному з перших місць. Американський письменник Джон Стейнбек у книзі «Путешествии с Чарли в поисках Америки» пише, що ми любимо доброчесність, але нас більше цікавить не чесний бухгалтер, вірна дружина або серйозний учений, а бродяга, шарлатан, розтратник, злочинець, бандит. Попит породжує пропозиції, які нічим не обмежені. І звикання, й інтерес до криміналу, особливо серед молоді, – дуже небезпечні й довгострокові соціально-психологічні тенденції.

Не меншої шкоди завдають ЗМІ, коли через них транслюється романтизація злочинного життя, вакханалія, аморальність, брутальність. Це призводить до того, що серед молоді й підлітків негативна соціальна поведінка набуває привабливості. З'являються думки про можливість «союзницьких» стосунків із злочинцями. Висловлюються навіть ідеї про те, що злочинський світ – це частина української культури, а злочинські «правильні поняття» легші й розумніші законів.

Отже, зовсім неважко оцінити ступінь впливу кінематографії на глобальну масову свідомість, у першу чергу на молоде покоління. Діти наслідують популярним героям, буквально напам'ять знають діалоги головних героїв, тим самим закріплюючи у своїй свідомості певні стереотипи сприйняття тих чи інших держав.

У журналі *Western Journal of Medicine* опубліковано результати низки

досліджень, згідно з якими агресія, жорстокість і насилля в телевізійних програмах збільшилися на 100% з 1980 року. У найбільш зручний для глядачів телевізійний перегляд протягом однієї години показується до 14 сцен насилля й жорстокості. Західні медики вважають, що телебачення є причиною 15—20% актів насилля в реальному житті. Особливо наражаються на телевізійну агресію діти й підлітки. Так, за інформацією Американської медичної асоціації, за роки, проведені в школі, середньостатистична дитина бачить на телеекрані 8 тис. вбивств і 100 тис. актів насилля (згідно з іншою статистикою 200 000 сцен насилля, 50 000 убивств). Як результат кожні 24 хвилини в Америці здійснюється вбивство; кожні 10 секунд – крадіжка; кожні 7 хвилин – зґвалтування. Вірогідність стати жертвою злочину в Америці більша, ніж вірогідність потрапити в аварію. За своє життя ризик бути вбитим для кожного американця – 1 до 133, убивства серед підлітків збільшилися на 232% з 1950 року [5].

Показові й результати досліджень Медичного факультету Гарвардського університету (*Harvard University*), згідно з якими до 18-літнього віку американська дитина бачить насилля на екрані телевізора більше 180 тис. разів – з них близько 80 тис. убивств. За інформацією *Mediascope*, 66% дитячих телепередач, які транслюються в США, містять сцени насилля, причому в трьох четвертих випадків телебачення демонструє програми, у яких насилля ніяк не наказується. За даними Національного інституту психічного здоров'я (*National Institute of Mental Health*), лише 4% програм, у яких мають місце сцени насилля, містять яскраво виражений заклик до насилля.

Протягом останніх 40 років у світі було проведено понад 1000 досліджень, присвячених впливу телебачення й кінематографії на дітей. Вони проводилися в багатьох країнах світу, серед неповнолітніх, які належать до різних рас, національностей і соціальних груп. Тим не менше, результати досліджень були практично ідентичними: агресія на екрані робить дітей більш агресивними щодо матеріального й духовного світу. Американська академія педіатрії (*American Academy of Pediatrics*) опублікувала чотири фундаментальні висновки. По-перше, діти, які систематично дивляться передачі, що містять сцени насилля, сприймають насилля як легітимний спосіб вирішення конфліктів. По-друге, перегляд сцен насилля робить людину більш беззахисною до насилля в реальному житті. По-третє, чим більше дитина бачить сцени насилля на екрані, тим більше шансів, що вона стане жертвою насилля. По-четверте, якщо дитина надає перевагу перегляду телепрограм, які містять сцени насилля, існує значно більша вірогідність, що вона виросте агресивною людиною і, навіть, вчинить злочин.

Неповнолітні схильні вірити всьому, що говориться з екрана. Наприклад, у 2001 році *Kaiser Family Foundation* було з'ясовано, що 60% підлітків більше довіряють медичній інформації, яка транслюється на телебаченні, ніж думці їх сімейних лікарів. Телевізійне насилля особливо небезпечно для малолітніх дітей у віці до 8 років, оскільки вони не можуть точно відрізнити – де починається реальне життя, а де закінчується фантазія. Жахи кіно вони сприймають як реальність.

У США 85% найбільш популярних відеоігор також містять акти насилля. Дослідження, проведене в 1996 році серед чотирирічних хлопчиків і дівча-

ток, показало, що більшість з них (59% дівчаток і 73% хлопчиків) назвали своїми улюбленими відеоіграми ті, які містять акти насилля.

Телебачення здійснює суттєвий вплив на рівень злочинності: існує чітка залежність – рівень злочинності в тій чи іншій країні збільшувався через 10–15 років після появи в ній телебачення. У 2001 році в США було опубліковано доповідь головного хірурга країни, присвячена проблемі молодіжного насилля (*Youth Violence: A Report of the Surgeon General*). У цій доповіді підкреслювалося, що перегляд фільмів і телепрограм, які містять акти насилля, є чинником ризику для підлітка. За рівнем впливу на свідомість дитини він знаходиться на тому ж рівні, що й інші чинники ризику – бідність, погане соціальне оточення, низький рівень інтелекту тощо.

Опитування громадської думки, проведене в США телекомпанією *Fox News* після чергових випадків убивств, учинених школярами, показало, що 29% американців вважають авторів кінофільмів, телепередач і музики винними в цих злочинах (58% покладають вину на батьків). Аналогічне опитування служби *Gallup* показало, що жителі США вважають телебачення другою головною причиною росту дитячого насилля: 40% покладають головну вину на батьків, 8% – на телебачення, 7% – на недоліки в роботі вчителів, 6% – на психологічні проблеми дітей, 5% – на втрату суспільством суворих моральних імперативів.

Відомий американський кінокритик Michel Medved стверджує: «Американське телебачення є найстрашнішим місцем у країні. Щодня в проїм-тайм (час, коли біля телевізорів збирається максимум глядачів) телеглядач бачить на екрані близько 350 персонажів. Сімох з них убивають. Якщо екстраполювати цю статистику в реальне життя, то через 50 днів усі жителі США були б мертві» [6].

Аналізуючи проблему впливу телепередач на психіку дітей і підлітків, західнонімецький журналіст Герман Зільбер зробив висновок: «Війни і терор, страти і гвалтування, вуличні бійки і викрадення, захоплення літаків і вбивства – усі ці події, як реальність для дорослих, перетворилися в сюжети дитячих ігор. Діти не завжди можуть відрізнити розвагу від дійсності, і сприймають її цілком серйозно» [7].

За даними Адміністрації класифікації й рейтингу (*Classification and Rating Administration*), – служби, яка відповідає за маркування фільмів і визначення їх доступності для дітей, з 1968 по 1990 роки в США було випущено понад 10 тис. фільмів, основу сюжету яких складали акти насилля. У 2002 році голлівудськими студіями було випущено 132 фільми, 49 з яких містили сцени жорстокості й насилля.

Деякі експерти вважають, що ігрові фільми притупляють у людей розуміння цінності людського життя. Реальні катастрофи й теракти, у результаті яких гинуть люди, частина суспільства нині сприймає як «реальне телешоу» або продовження відомого бойовика.

Діти і підлітки, які дивляться телевізор як мінімум годину на день, більш схильні до вчинення агресивних дій, ніж їх ровесники, які витрачають свій час на інші заняття. Так, за результатами проведеного нами дослідження у 2008 році серед неповнолітніх засуджених Прилуцької та Мелітопольської виховних колоній Державного департаменту України з питань виконання покарань, серед підлітків, які дивилися телевізор менше години на день, лише 5,7%

вчинили акти насилля. Серед тих, хто переглядав телевізор від години до трьох годин на день, таких було 17,4%, а серед телевізійних фанатиків (понад чотири години перегляду на день) – 29,3%.

Варто звернути увагу й на рекламу, яка сьогодні транслюється на всіх каналах телебачення. На Заході реклама приносить 75% доходу газет і 100% доходів телебачення (наприклад, у США реклам займає близько 1/4 ефірного часу). Навіть державні канали значною мірою фінансуються за рахунок реклами (у Франції два державні канали залежать від реклами на 66%; найбільш незалежне телебачення в Німеччині).

Американські рекламодавці вважають великою вдачею, якщо їх телевізійний ролик вплинув на 1% глядачів. Отже, якщо одну програму або фільм, що містить акти насилля, переглянули 10 млн. осіб, то 100 тис. з них стають більш агресивними. Крім того, дослідження, проведені під патронажем Американської асоціації психологів (*American Psychological Association*), показали, що отримана таким чином агресивність має властивість «накопичуватися» в глядачів і здатна спровокувати людину на злочин.

На жаль, кримінальна хроніка займає одне з провідних місць у тематиці сучасного телебачення. За відсотком відведеного на це ефірного часу – друге місце після реклами. Безкінечний показ убивств, опис трупів, перестрілок, пограбувань тощо вже перестає здаватися чимось надзвичайним і сприймається просто як захоплююче читання.

Засоби масової інформації (комунікації) відіграють суттєву роль у житті людини будь-якого віку. В Україні, наприклад, телепередачі дивляться щодня 87% сімей, а понад 30% сімей бажають мати два телевізори внаслідок відмінностей у наданні переваги конкретним передачам членами сім'ї. Причому, очевидні статево-вікові відмінності в жанрово-тематичних перевагах. Чоловіки цікавляться інформаційними, публіцистичними і спортивними програмами радіо й телебачення, а жінки – телесеріалами, літературно-драматичними й музичними програмами. Починаючи з 12–13 років, підлітки й молодь надають перевагу рок-музиці, спортивним і розважальним програмам. У цілому серед телепередач 72% аудиторії проявляє інтерес до новин, 63% – до серіалів, 39% – до естради, 33% – до лотерей і вікторин, 29% – до кримінальної хроніки. Серед книг найбільшим успіхом користуються детективи, їх читають 36% співвітчизників, історичну літературу – 24%, пригодницькі книжки – 20%, любовні історії – 19%.

У нашій країні протягом тривалого часу основним джерелом отримання інформації були газети. Сьогодні ж роль преси систематично витісняється телебаченням, яке перетворилося на головний засіб масової інформації: люди частіше дивляться телевізор, ніж слухають радіо або читають газети. Так, серед жителів смт Баришівки, міст Березань і Яготин Київської області протягом 2007—2008 років перегляд телепередач займав 44,4% вільного часу, тоді як читання газет усього 5,8%, а прослуховування радіопередач – 4,7%.

В Україні швидко зростає кількість домашніх кінотеатрів у сім'ях. Основні глядачі – підлітки та юнаки, а репертуар – фільми жахів, бойовики, порнофільми. Вплив подібної продукції на юних глядачів у сучасних умовах досить ефективний, оскільки в неї практично немає конкуренції з боку виховних структур.

Нова картина світу, яка складається в молодого покоління, призводить до певних змін у його психології. Уже сьогодні існує термін «комп'ютерна пси-

хологія». Для цієї нової психології, очевидно, будуть характерні інші, порівняно з нинішніми, механізми сприйняття світу, специфічні ціннісні орієнтації, неочікувані способи самореалізації особистості.

Отже, проблема впливу ЗМІ на формування правосвідомості неповнолітніх є надзвичайно актуальною. Її невирішеність диктує необхідність розробки правового механізму, що виключає негативний вплив ЗМІ на дітей та підлітків, оскільки найбільш інтенсивно людина формується до 18 років, моменту настання повноліття, і саме на цьому етапі розвитку засвоюються необхідні знання й правила поведінки в суспільстві.

Література

1. Ренан Ж. Э. Участие семитических народов в истории цивилизации // Собр. соч. в 12-ти томах / Ж. Э. Ренан. ; пер. с франц. под ред. В. Н. Михайловского. – Т. 3. – Киев, 1902. – С. 12.

2. Социальная структура и стратификация в условиях формирования гражданского общества в России. – М. : Ин-т социологи, 1995. – Кн. 1. – С. 24.

3. Махов Ф. С. США: молодежь и преступность / Ф. С. Махов. – М. : Политиздат, 1972. – С. 105–106.

4. Кушнарёв С. В. Причины та умови розвитку злочинності неповнолітніх / С. В. Кушнарёв // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – № 1. – С. 50–51.

5. Western Journal of Medicine, <http://www.utro.ru>.

6. <http://www.washprofile.org>.

7. <http://sovserv.ru>.

***

Кушнарёв С. В. Влияние средств массовой информации на формирование правосвідомості неповнолітніх: зарубіжний та вітчизняний досвід

У статті висвітлено сучасний стан і тенденції розвитку підліткової злочинності, а також вплив засобів масової інформації на формування правосвідомості неповнолітніх.

Ключові слова: правосвідомість, злочинність неповнолітніх, засоби масової інформації.

Кушнарёв С. В. Влияние средств массовой информации на формирование правосознания несовершеннолетних: зарубежный и отечественный опыт

В статье раскрываются современное состояние и тенденции развития подростковой преступности, а также влияние средств массовой информации на формирование правосознания несовершеннолетних.

Ключевые слова: правосознание, преступность несовершеннолетних, средства массовой информации.

Kushnarev S. The influence of mass communication media on the forming of legal conscience of juvenile: the foreign and domestic experience

The article is about modern state and tendency of development of a juvenile delinquency. Moreover this article demonstrates the influence of mass communication media on the forming of legal conscience of juvenile.

Key words: legal conscience, a juvenile delinquency, mass communication media.